

EXPRESIILE IDIOMATICE LATINEȘTI – SURSĂ DE INFORMAȚII CU PRIVIRE LA COMPORTAMENTUL ȘI ATITUDINEA OMULUI ROMAN FAȚĂ DE UNIVERSUL ÎNCONJURĂTOR

Ștefan DUMITRU

Universitatea Națională de Apărare CAROL I
stephanosrom@yahoo.com

Abstract: In this article, we intended to emphasize, on the basis of a corpus of idiomatic expressions, several of the behavioral features of the Roman person, as well as certain mental attitudes in response to the fundamental experiences of human life (destiny, love, happiness, the religious feeling, death, bad luck). The source of information is a series of representative idioms, as it is known (and, at the same time, proved by the various trends of modern linguistics), that this type of idiomatic structures mirror, by means of the relationship between the meaning and their internal structure, the view of the speakers regarding the surrounding universe. What drew our attention in a special way are the particular attitudes of the Roman towards fundamental experiences such as: death, friendship, the relationship they had with the deity and fate. This way, we noticed the complexity of the gammut of feelings that enlivened the Romans. The corroboration of this research's conclusions with other sources enabled us to confirm that latin idioms constitute a valid source of information with regard to Roman mentality.

Keywords: idiomatic expressions, connection between meaning and the internal structure, attitude towards the major experiences of the human existence, validity of the corpus of expressions as a source of information.

Expresiile idiomatice latinești pun în lumină o gamă largă de atitudini comportamentale ale omului roman, fie că acestea înseamnă luări de poziție concretizate în remarci exclusiv verbale, fie că reprezintă atitudini vizibile în conduita lui. Complexitatea comportamentului reiese atât din modul variat în care interacționează cu membrii comunității cât și din atitudinea mentală față de conceptele ori experiențele cardinale ale existenței umane (cum sunt destinul, iubirea, fericirea, sentimentul religios, moartea, ghinionul). Întreaga conduită a omului roman cuprinde atitudini conotate atât pozitiv, cât și negativ, din punct de vedere moral; acest aspect este însă mai puțin relevant, în comparație cu imaginea generală a trăsăturilor sale (de caracter, intelectuale și afective) care se reflectă pe baza construcțiilor idiomatice. În cele ce urmează vom ilustra diferite atitudini pe care locutorul le ia față de elementele universului înconjurător, așa cum se oglindesc ele în construcțiile din corpus.

Respectul față de cei decedați se degajă de exemplu din atitudinea unui anume Plancus¹ (*cum mortuis non nisi larvas luctari*²). O atitudine

¹ Menționat de Plinius Maior în *Naturalis Historia*, Praefatio, 31.

similară, de respect față de domeniul filozofiei, dublată de recomandarea adaptării vocabularului la obiectul discursului reiese din opinia lui Cicero („...ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba de foro non potest”³); el este de părere că o discuție centrată pe subiecte de filozofie nu se poate face prin apelul la un vocabular cotidian, uzual, ci la unul strict specific, tehnic.

Încrederea în prieteni transpare într-o expresie atestată la Cicero (*ad calcem pervenire*⁴) care afirmă că este de dorit să te bucuri de prietenia constantă a acelorași oameni de-a lungul întregii vieți. Același sentiment este confirmat de expresia *in tenebris micare*⁵ cu precizarea că ea sugerează încrederea nestrămutată în cineva. Creditul poate lua forma trecerii de care se bucură unii reprezentanți ai paraziților la o curtezană (*uno digitulo fores aperire*⁶) ori pe care unii îndrăgostiți o pot pierde față de aceeași categorie socială (*confringere tesseram*⁷).

Omului roman nu-i este străină insistența exagerată în a face ceva anume, chiar dacă nu dispune de calitățile care să-i permită respectiva exercitare; Cicero face astfel cunoscut cum un amic al lui Piso se încapățânează să-și găsească justificarea propriilor acțiuni în principiile promovate de sistemul filozofic al lui Epicur, cu toate că persoana în cauză nu face dovada înțelegerii corecte a respectivelor teorii (*claudus... pilam*⁸). Tot la Cicero⁹ găsim aceeași atitudine, (lipsită de data aceasta de conotații negative) în prezentarea metodei de predare a oratoriei. Ammianus Marcellinus asociază insistența cu persuasiunea, atunci când înfățișează o soție care stăruie în a-l convinge pe soț să-și redacteze testamentul (*eandem incudem diu noctuque tundere*¹⁰).

Dezamăgirea este un sentiment ce trădează sinceritate și implicare afectivă; ca atare, nu ne uimește reflectarea lui în poezia ovidiană¹¹, la nivel idiomatic. Venind din partea prietenilor de la care aștepta ajutor, el este însoțit de o atitudine de revoltă exteriorizată în plan poetic de acumularea în crescendo a unor expresii hiperbolice ce dau seama de intensitatea sentimentului (*caelum findetur aratro, unda dabit flammis, et dabit ignis aquas*¹²).

La fel de complexă este și atitudinea de resemnare. Ea este resimțită de Cicero, atunci când afirmă că renunță la luptă întrucât înțelege că nu poate face față unei corupții generalizate, deconcertante (*contrahere vela*¹³).

² Plinius Maior, *Naturalis Historia*, praef. 31.

³ Cicero, *De finibus*, 3, 1, 4.

⁴ *Idem*, *De amicitia*, 27, 101.

⁵ *Idem*, *De officiis* 3, 77, 18; Petronius, 44, 8.

⁶ Terențiu, *Eunuchus*, 284.

⁷ Plaut, *Cistellaria*, 503.

⁸ Cicero, *In Pisonem*, 28, 69.

⁹ în *De oratore*, 2, 39, 162.

¹⁰ Ammianus Marcellinus, 28, 4, 26.

¹¹ Ovidiu, *Tristia*, 1, 8, 3.

¹² Ovidiu, *Tristia*, 1, 8, 3.

¹³ Cicero, *Ad Atticum*, 1, 16, 2.

Insistența prea mare a unui inoportun îl determină pe Horațiu să adopte o poziție similară (*demitto auriculas*¹⁴). Aceeași convingere, anume că situația dată nu mai poate fi schimbată cu nimic, este trăită tot de Cicero, care nu scapă, totuși, prilejul de a-și manifesta, în același timp, revolta față de faptul de a i se fi impus o sarcină nepotrivită („...*clitellae bovi sunt impositae; plane non est nostrum onus*”¹⁵).

Nepăsarea este resimțită de conlocutor atunci când aceștia îi ajung la cunoștință decizii cu totul lipsite de importanță ale preopinentului („...*eluas tu an exunguare, ciccum non interduim*”¹⁶); chiar dacă nu este constructivă și denotă lipsă de profunzime, ea nu-l pune pe sclavul care o resimte într-o lumină nefavorabilă și nu-i schimbă imaginea deja consacrată în expresii; de fapt, ea este generată exclusiv de caracterul ne semnificativ al deciziilor conlocutorului.

Două sunt situațiile în care expresiile idiomatice latinești oglindesc o atitudine de dezaprobare: mai întâi, cei care nu urmează drumul prescris de natură îi par lui Seneca asemenea celor care vâslesc împotriva curentului apei (*contra aquam remigare*¹⁷), filozoful dezavuând, așadar, lipsa de conformare cu principiile unui trai firesc, rațional. Aceeași atitudine o manifestă un sclav față de comportamentul josnic al unui parazit înclinat să recurgă la gesturi extreme pentru a-și astâmpăra foamea (*e flamma petere cibum*¹⁸). Deosebirea dintre cele două luări de poziție constă în faptul că cea dintâi reprezintă reacția locutorului însuși (în persoana autorului) în vreme ce a doua este declanșată în cel care constată caracterul meschin al conlocutorului.

Neîncrederea este o atitudine specifică negustorilor de sclave (*lenones*), atât față de sclavii care le solicită credit, cât și față de cei care le cer anumite servicii și promet să plătească ulterior. Este de remarcat că ea rămâne inflexibilă (*apud novercam queri*¹⁹, *aquam a pumice postulare*²⁰) indiferent de metodele utilizate de solicitanți, fapt care transpare în expresii sugerând refuzul definitiv, însoțit de batjocura îndreptată către cel care solicită respectiva favoare (*alligare fugitivam canem agnitis lactibus*²¹). Justificată de o lungă experiență, neîncrederea negustorilor este etalată cu ironie: ei refuză astfel serviciul solicitat, văzând în promisiunile petenților refrene eterne ale unor melodii înșelătoare (*cantilenam eandem canis*²²).

Interesant este și modul în care se reflectă în expresii comportamentul duplicitar, dezaprobat de Cicero (*duo parietes de eadem*

¹⁴ Horatius, *Sermones*, 1, 9, 20.

¹⁵ Cicero, *Ad Atticum*, 5, 15, 3.

¹⁶ Plaut, *Rudens*, 580.

¹⁷ Seneca, *Epistulae*, 122, 19.

¹⁸ Terențiu, *Eunuchus*, 491.

¹⁹ Plaut, *Pseudolus*, 313.

²⁰ *Idem*, *Persa* 41.

²¹ *Idem*, *Pseudolus*, 319.

²² Terențiu, *Phormio*, 495

*fidelia dealbare*²³), dar și de un autor de mimi, Decimus Laberius²⁴, care îi reproșează oratorului tocmai comportamentul ambiguu și duplicitar față de regimul politic (*duabus sellis sedere*).

Omul roman este prezentat de Plaut ca unul care nu rareori ezită să înșele alți membri ai societății: astfel, devin victime ale farselor: soțiile (*alicui adire manum*²⁵), tații și bătrânii (*os sublinere*²⁶), militarii, dar mai cu seamă paraziții (*alicui... os sublinere*²⁷), după cum autorii lor pot fi soțiile, dar și paraziții. Artizanii desăvârșiți ai acestor acte sunt însă sclavii care-și folosesc iscusința și stratagemele pentru a trage pe sfoară o paletă largă de categorii sociale, în care întâietatea o dețin negustorii de sclave. În toate farsele surprinde varietatea modalităților de a înșela, conceptualizată prin intermediul unor imagini cu specific cromatic (*sublinere, offuciis, candida de nigris*) ori prin metafore cu suport gestual (*adire manum, centones sarcire*²⁸).

Corpusul de expresii relevă trei situații generând, în interlocutor, atitudinea de dispreț: astfel, Cicero o resimte când se adresează lui Piso²⁹ cu un apelativ ce reflectă convingerea sa că acesta este incapabil să-i înțeleagă mesajul (...*te, asine, litteras doceam?*³⁰); aceeași atitudine o resimte și Marțial, dar și un personaj petronian care reacționează violent atunci când își amintește de indolența și de incapacitatea de care dau dovadă autoritățile în gestionarea treburilor publice. El vădește față de ele un dispreț suveran, pe care nu se sfiește să-l exprime, lucru vizibil în comparația lor cu smochinele, fructe comune, mai ales dacă ele sunt trei la număr (*aedilis trium cauniarum*³¹).

Una dintre cele mai comune atitudini ale omului roman ce transpare în sensul a numeroase expresii idiomatice este îmbinarea dintre batjocură, ofensă și ironie. Am putea spune că ea constituie un element constant în comportamentul lui, atât prin numărul mare de persoane la care poate fi observată, cât și prin varietatea destinatarilor. Sclavii constituie de departe categoria socială la care conduita amintită capătă cele mai proteice forme, vizibile în limbaj; ei își bat joc de stăpâni (*elephanti corio circumtentus esse*³²) ori de negustorii de sclave; soțiile își jignesc soții, făcând aluzie la vârsta lor înaintată și la iminența morții (*Acheruntis pabulum*³³); prietenii își împart apelative ironice (*Acherunticus senex*³⁴), iar negustorii își etalează zeflemeaua și desconsiderarea în relațiile comerciale prin care urmăresc

²³ *Ad Familiares*, 7, 29, 2

²⁴ *Apud Seneca Retorul, Controversiae*, 7, 3, 9, Macrobius, 2, 3, 10 și 7, 3, 8.

²⁵ Plaut, *Casina*, 935.

²⁶ *Ibidem*, 491.

²⁷ *Idem, Captivi*, 655-6.

²⁸ Plaut, *Epidicus*, 455.

²⁹ În *In Pisonem*, 73, 6.

³⁰ Cicero, *In Pisonem* 73, 6.

³¹ Petronius, 44, 13.

³² Plaut, *Miles Gloriosus*, 235.

³³ *Idem, Casina*, 157

³⁴ *Idem, Mercator*, 290.

câștigul imediat și păcălirea clienților (*emere die caeca, vendere oculata die*³⁵). Unele categorii sociale pot ajunge obiect de batjocură, adesea chiar și cei care, la rândul lor, îi iau în râs pe ceilalți (*caudam trahere*³⁶): lingușitorii (*culos et crepidas lingere carpatinas*³⁷, *pellem rodere caninam*³⁸), lăudăroșii, față de care Seneca Maior reacționează violent, devenind el însuși ținta batjocurii (*crassas cervices habere*³⁹), tații, în ochii copiilor (...*me albis dentibus/ meus derideret filius*⁴⁰); de asemenea, bătrânele care încearcă să se aranjeze excesiv (*barbam vellere mortuo leoni*⁴¹), persoanele care afișează un comportament slugarnic (*caudam iactare*⁴²), precum și cei care lasă impresia lipsei de prudență în lupta corp la corp (*cantherium in fossam*⁴³). Dintre categoriile profesionale, avocații sunt cei înfierăți și ironizați, așa încât Claudius consideră audierea lor mult mai puțin plăcută decât curățarea grajdurilor lui Augias (*cloacas Augeae purgare*⁴⁴). O singură expresie idiomatică ilustrează atitudinea de autoironie evidențiată de un bătrân care regretă că a fost credul în mod nejustificat (*me fuisse fungum*⁴⁵).

Repertoriul lexical al ofenselor este așadar foarte variat și cuprinde metafore cu aluzii la animale (*facundia canina*⁴⁶, *mulgere hircos*⁴⁷, *iungere vulpes*⁴⁸, ... *elephanti corio*) și păsări (*pica pulvinaris*⁴⁹). Conotațiile negative pe care le sugerează asocierile respective se realizează pe baza unor imagini triviale (*facundia canina*, *pica pulvinaris*) ori prin punerea laolaltă a unor elemente incompatibile (*mulgere hircos*, *iungere vulpes*).

Expresiile idiomatiche latinești oferă posibilitatea detașării câtorva observații cu privire la atitudinea romanilor față de străini, în speță față de greci. În acest sens este emblematică îmbinarea *graeca mercari fide*⁵⁰ care indica în esență imposibilitatea de a vinde pe credit, dar prin care se făcea de fapt aluzie la lipsa de greutate a cuvântului dat, la imposibilitatea de a avea încredere în promisiunile grecilor. Imaginea constituie un *topos* în literatura latină: Titus Livius avea să vorbească, ulterior, de iscusința grecilor și să afirme că la ei și la cartaginezi calitatea de a induce în eroare

³⁵ *Idem, Pseudolus*, 301.

³⁶ Horatius, *Sermones*, 2, 3, 53.

³⁷ Catullus, 98, 4.

³⁸ Marțial, 5, 60, 10.

³⁹ Seneca Maior, *Controversiae*, praef. 16.

⁴⁰ Plaut, *Epidicus*, 429-430.

⁴¹ *Ibid.*, 10, 90, 10.

⁴² Persius, IV, 15.

⁴³ Titus Livius, 23, 47, 6.

⁴⁴ Seneca, *Apokolokyntosis*, 7, 5.

⁴⁵ Plaut, *Bacchides*, 283.

⁴⁶ Sallustius, *Historiae*, 4, 55; Quintilianus, 12, 9, 9

⁴⁷ *Eclogae*, 3, 91

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Petronius, 37, 7

⁵⁰ *Idem, Asinaria*, 199.

inamicul era considerată mai meritorie decât faptul de a-l învinge⁵¹. La fel, grecii apar la Iuvenal⁵² ca fiind mincinoși, iar la Vergilius ca unii care generează circumspecție, neîncredere⁵³. De această neîncredere de care se „bucurau” grecii în ochii romanilor nu pot fi acuzați romanii, devreme ce ei aveau o faimă similară și în tragedie, după cum atestă Euripide⁵⁴. Un ușor dispreț față de greci rezultă și din elementul formativ diminutivat din expresia *Graeculis calcem impingere*⁵⁵, deși ea transmite, în esență, respectul și interesul romanilor pentru cultura greacă, la al cărei studiu se înhamă un personaj petronian. Prin urmare, atitudinea față de poporul grec, așa cum transpare ea în expresiile idiomatiche, este dublă: de admirație și de recunoaștere a superiorității (așa cum apare și în versurile lui Horațiu⁵⁶), dar și de neîncredere.

Un aspect ce atrage atenția prin oglindirea sa relativ săracă la nivel idiomatic este imaginea destinului, a divinității, a fericirii, respectiv nefericirii, precum și a norocului. S-ar spune că frazeologia idiomatică latină preferă mai degrabă conceptualizarea și metaforizarea experiențelor umane miniaturale, cotidiene, în raport cu marile teme ale vieții. Totuși, anumite aspecte ale viziunii omului roman în acest sens pot fi ilustrate prin aducerea în discuție a câtorva exemple. Soarta este surprinsă în plan idiomatic sub aspectul ei fragil, pasager, sugerat de imaginea unui fir de ață ce se poate rupe oricând (*filo pendere*⁵⁷). Sfera semantică a conceptului de nefericire se conturează, în plan idiomatic, prin expresii ce evocă imaginea omului în mijlocul mării (care, să nu uităm, inspiră teamă și neliniște, *in eadem navi esse*⁵⁸), imposibilitatea de a controla carele de curse (*quadrigae meae decurrere*⁵⁹) ori prezența, în apropierea omului, a unei păsări de rău augur (*malam parram pilare*⁶⁰). Bucuria extremă este conceptualizată prin intermediul metaforei sărbătorii, și nu a uneia oarecare, ci a Saturnaliilor (*Saturnalia agere*⁶¹), care desființa temporar granițele sociale și oferea chiar și celor de condiție umilă posibilitatea de a vedea în cel mai înalt magistrat un om de condiție similară. Aceeași percepție a bucuriei extreme vecină cu fericirea o întâlnim la Iuvenal⁶², care prezintă poporul de rând ca pe unul pentru care fericirea constă în a primi pâine și distracții. Semnalăm în acest

⁵¹ Titus Livius, *Ab urbe condita*, 42, 47, 7: „...religionis haec Romanae esse, non uersutiarum Punicarum neque calliditatis Graecae, apud <quos> fallere hostem quam ui superare gloriosius fuerit”.

⁵² În *Saturae*, 10, 174 el vorbește de „Graecia mendax”.

⁵³ *Eneida*, 2, 49: „quidquid id est timeo Danaos et dona ferentes”.

⁵⁴ În *Ifigenia în Taurida*, 1205: „πιστόν Ἑλλάς οἶδεν οὐδέν”.

⁵⁵ Petronius, 46, 5.

⁵⁶ Horatius, *Ars poetica*, 268-70: „Vos exemplaria Graeca/ nocturna versate manu, versate diurna”.

⁵⁷ Ennius, *Annales*, 3, 142.

⁵⁸ Cicero, *Ad familiares*, 2, 5, 1.

⁵⁹ Petronius, 64, 3.

⁶⁰ *Idem*, 43, 4.

⁶¹ *Idem*, 44, 4.

⁶² Iuvenalis, *Satire*, 10, 81.

context un exemplu tipic de situație în care o expresie idiomatică oferă un detaliu cu privire la mentalitatea omului de rând în a doua jumătate a secolului I p.Chr.

Fericirea este o stare la care omul crede a nu avea acces, el tinzând doar către ea, având vaga impresie că o posedă (*digito caelum attingere*⁶³). Ea apare astfel ca un atribut divin, dovadă că sălașul ei este în cer; în consecință, a atinge cerul cu degetul⁶⁴ ori, mai mult, a te imagina în cer (*in caelo esse*⁶⁵) reprezintă două modalități de a trăi, desigur, în grade diferite de intensitate, fericirea.

În ceea ce privește imaginea divinității reflectată în construcțiile idiomatice, două sunt aspectele de semnalat; în primul rând, zeii apar ca unii care nu mai inspiră la fel de mult respect și teamă ca în alte vremuri, așa cum reiese dintr-o expresie la Petronius, în care Fortunata, soția lui Trimalchio, uită să își scuipe în sân pentru a alunga ori pentru a abate ghinionul sau pedeapsa zeilor (*in sinum suum non spuit*⁶⁶). În al doilea rând, o altă construcție atestă cum, în aceeași epocă, oamenii înțelegeau faptul că zeii nu îi mai ajută la fel de mult (*dii pedes lanatos habent*⁶⁷), ca urmare a regresului credinței lor în divinitate, vizibil și în expresia menționată.

Încă un aspect se cuvine a fi menționat cu privire la conduita omului roman reflectată în expresii: de regulă aceasta este lineară, personajele evoluând univoc, fără schimbări radicale de atitudine; cu toate acestea, o expresie atestă schimbarea *in deteriore* a comportamentului unei persoane față de o alta: *conlegam ...de caelo detrahere*⁶⁸.

⁶³ Cicero, *Ad Atticum*, II, 1, 7.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Idem*, *Ad Atticum*, 2, 19, 2.

⁶⁶ Petronius, 74, 13.

⁶⁷ *Idem*, 44, 18.

⁶⁸ Cicero, *Philippicae*, 2, 107.